

Byzantina Symmeikta

Vol 33 (2023)

BYZANTINA SYMMEIKTA 33

Βιβλιοκρισία: Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ, Ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης και το αγιολογικό του έργο. Συμβολή στη μελέτη της εκκλησιαστικής γραμματείας της μεσοβυζαντινής περιόδου [Ανάλεκτα Βλατάδων 70], Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2018

Δέσποινα ΠΕΤΡΟΥΓΑΚΗ-ΚΑΛΑΪΤΖΑΝΤΩΝΑΚΗ

doi: [10.12681/byzsym.35692](https://doi.org/10.12681/byzsym.35692)

Copyright © 2023, Πετρουγάκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΕΤΡΟΥΓΑΚΗ-ΚΑΛΑΪΤΖΑΝΤΩΝΑΚΗ Δ. (2023). Βιβλιοκρισία: Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ, Ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης και το αγιολογικό του έργο. Συμβολή στη μελέτη της εκκλησιαστικής γραμματείας της μεσοβυζαντινής περιόδου [Ανάλεκτα Βλατάδων 70], Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2018. *Byzantina Symmeikta*, 33, 295–308. <https://doi.org/10.12681/byzsym.35692>

Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ, *Ο Άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης και το αγιολογικό του έργο. Συμβολή στη μελέτη της εκκλησιαστικής γραμματείας της μεσοβυζαντινής περιόδου*, [Ανάλεκτα Βλατάδων 70], Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2018, 634 σελ. ISBN 9789608062313

Ο Θεόδωρος Στουδίτης (759-826), άγιος της ορθόδοξης εκκλησίας και εμβληματική μορφή της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου, έχει σφραγίσει με την προσωπικότητα και το έργο του την ιστορία της μεσοβυζαντινής εποχής. Το όνομά του έχει συνδεθεί με τη «μοναστική αναγέννηση» (775-850), αλλά και με την απαρχή της μεγάλης πνευματικής αναγέννησης του 9ου και 10ου αιώνα. Ως εκ τούτου έχει ελκύσει και συνεχίζει να έλκει ερευνητές διαφορετικών επιστημονικών πεδίων. Το βιβλίο του Δ. Κακλαμάνου (αναπληρωτή καθηγητή στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού του ΑΠΘ και στο εξής Δ. Κ.) είναι πραγματικά μια εξαιρετική μελέτη για τον Θεόδωρο Στουδίτη και το αγιολογικό του έργο. Ουσιαστικά αποτελεί τη δημοσίευση της διδακτορικής του διατριβής (με κάποιες προσθήκες¹), η οποία υποβλήθηκε το 2016 στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ με επόπτη τον καθηγητή Συμεών Πασχαλίδη, ο οποίος και προλογίζει την έκδοση από τη θέση του διευθυντή του Πατριαρχικού Ίδρυματος Πατερικών Μελετών.

Το βιβλίο δομείται από το Προλογικό σημείωμα (σελ. 7-8), τον Πρόλογο του συγγραφέα (σελ. 9-11), τον Πίνακα περιεχομένων (σελ. 13-18), τις Συντιμήσεις περιοδικών και σειρών (σελ. 19-24), τη Βιβλιογραφία και τις συντομογραφίες της (σελ. 25-73), την Εισαγωγή (σελ. 77-80), το Πρώτο Μέρος (Α. Βιογραφικά,

1. Στις σελίδες 607-634 του βιβλίου περιλαμβάνονται η σύνοψη της μελέτης στην Αγγλική γλώσσα και δύο ευρετήρια, εκείνο των μνημονευθέντων χειρογράφων και το ευρετήριο ονομάτων και πραγμάτων του κυρίως κειμένου της μελέτης.

Β. Η λειτουργική μνήμη του Αγ. Θεοδώρου και Γ. Εργογραφικά, – σελ. 83-290), το Δεύτερο Μέρος (Εισαγωγικά, Α. Περιγραφή Χειρογράφων, Β. Παρατηρήσεις για τη διάδοση των αγιολογικών έργων του Αγ. Θεοδώρου, Γ. Ιστορία των εκδόσεων των αγιολογικών του έργων και Δ. Ιστοριογραμματολογική ανάλυση – σελ. 295-602), τα Συμπεράσματα (σελ. 603-606), Summary (σελ. 607-609), το Ευρετήριο μνημονευομένων χειρογράφων (σελ. 613-624) και το Ευρετήριο ονομάτων και πραγμάτων (σελ. 625-634).

Στο πρώτο κεφάλαιο του Α΄ μέρους, αναδιατυπώνεται και συντάσσεται λεπτομερέστερα η βιογραφία του αγίου, που εδράζεται στην προσεκτική μελέτη των πρωτογενών πηγών, των άμεσα ή έμμεσα αναφερόμενων στον άγιο, την αξιοποίηση παλαιότερων βιβλιογραφικών δεδομένων αλλά και σύγχρονων μελετών, που σχετίζονται με τη ζωή και το έργο του αγίου Θεοδώρου. Από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών προκύπτουν νέα πειστικά επιχειρήματα για τις σχέσεις των κειμένων των Βίων του αγίου Θεοδώρου, αν και το ζήτημα όπως εύστοχα αναφέρει ο Δ. Κ. θα επιλυθεί οριστικά μετά την έκδοση αυτών των κειμένων. Για το ζήτημα της πατρότητας του Βίου Α΄, που αποδίδεται χωρίς επιφύλαξη στον Θεόδωρο Δαφνοπάτη από τον Δ. Κ. επισημαίνεται ότι στα συμπεράσματα (σελ. 603) ο Δαφνοπάτης αναφέρεται ως συγγραφέας του Βίου Β΄, προφανώς εκ παραδρομής, (δεδομένου ότι ο Βίος Α΄ τοποθετείται ως 2ος στη χρονολογική σειρά συγγραφής των Βίων του αγίου Θεοδώρου). Επίσης, ο Βίος Γ΄ ταυτίζεται με κείμενο που παραδίδεται από τον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας Δ 78 (454) και αυτή η ταύτιση, κατόπιν αυτοψίας του κώδικα, οδηγεί στη χρονολόγησή του στον 11ο αιώνα. Από τη μελέτη του αγιολογικού dossier του αγίου, που συμπεριλαμβάνει την επιτομή του Βίου του και τον έμμετρο Βίο του πρώτου μισού του 12ου αιώνα, επιβεβαιώνεται επίσης η μη ύπαρξη τέταρτου Βίου, ενώ μια διασκευή του Βίου Α΄ μαρτυρείται από τον κώδικα *Monacensis gr.* 467, χωρίς καταχώρηση στη *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Επιπρόσθετα, ο Δ. Κ. παραθέτοντας ως μάρτυρες του βίου και της πολιτείας του αγίου Θεοδώρου και άλλα αγιολογικά έργα της εποχής του, καθώς και της μεταεικονομαχικής περιόδου, διατυπώνει την έκκλησή του για την απουσία μνείας του αγίου στους Βίους των πατριαρχών Ταρασίου και Μεθοδίου (σελ. 95), χωρίς να παραπέμπεται ο αναγνώστης στην αιτιολόγηση του ζητήματος σε επόμενη ενότητα του βιβλίου (π.χ. σελ. 106 ή 285-6), τακτική που σε άλλες περιπτώσεις είθισται από τον συγγραφέα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Δ. Κ. μετά από μια ενδελεχή έρευνα γνωστών αλλά και άγνωστων ή ανέκδοτων πηγών παρουσιάζει το θέμα της λειτουργικής

μνήμης του αγίου Θεοδώρου από τα πρώιμα χρόνια της μεσοβυζαντινής ακόμα περιόδου και της διαμόρφωσης εορτασμού της μνήμης του τόσο κατά την επέτειο της κοίμησής του όσο και κατά την επέτειο ανακομιδής των λειψάνων του. Επισημαίνει τους χαρακτηρισμούς αγιότητας που προσδίδονται στον άγιο, όπως εκείνον του *ομολογητή* και του *προαιρετικού μάρτυρα*, δίνοντας την εικόνα της πρώιμης προώθησης της αγιοκατάταξής του. Παραθέτει δε ως μάρτυρες εκτός από τα Συναξάρια, Μηνολόγια, Τυπικά και Λεξιονάρια (με αναφορά και σε μοναστικά περιβάλλοντα της κάτω Ιταλίας), και μια σειρά υμνογραφικών κειμένων και αγιολογικών επιγραμμμάτων, εκδομένων και ανέκδοτων, συνταγμένων προς τιμήν του αγίου, προσφέροντας υλικό για τους μελετητές της υμνογραφίας. Ενδεικτικά υπογραμμίζεται η αναφορά (σελ. 151-157) σε ανέκδοτα υμνογραφικά κείμενα αφιερωμένα στον άγιο (τα στιχηρά προσόμοια του εσπερινού υπ' αρ. 8-10, το ιδιόμελο υπ' αρ. 4, το κάθισμα υπ' αρ. 6, το κοντάκιο υπ' αρ. 1 και τον οίκο υπ' αρ. 4, τον κανόνα υπ' αρ. 3 και το εξαποστειλάριο υπ' αρ. 3) και στη χειρόγραφη παράδοσή τους, καθώς και σε ύμνους που χρονολογικά εκτείνονται ως τον 20ό αιώνα, όπως του π. Γεράσιμου Μικραγιαναννίτη (με την ένδειξη ότι οι ακολουθίες του παραμένουν ανέκδοτες) ή του μοναχού Αθανάσιου Σιμωνοπετρίτη. Στο ίδιο κεφάλαιο αποδίδεται στον Νικήτα Στηθάτο η πατρότητα ακολουθίας προς τιμήν του αγίου, την οποία παραδίδει ο *Parisinus* gr. 259 του 12ου αιώνα. Ο Δ. Κ. συμπληρώνει την εικόνα της λειτουργικής μνήμης του αγίου Θεοδώρου με μια επίσης λεπτομερέστατη καταγραφή της σχετικής με το πρόσωπό του εικονογραφίας (επιτοίχιας και φορητής μορφής), αρχής γενομένης από το ψηφιδωτό του 11ου αιώνα στο καθολικό του οσίου Λουκά Βοιωτίας και καταλήγοντας σε απεικονίσεις του που ανάγονται στον 18ο αιώνα σε μονές του Αγίου Όρους. Επίσης, συμπληρώνεται η αναφορά στην εικονογράφηση του αγίου με παρουσίαση των μικρογραφιών της μορφής του (με παραπομπή στο γνωστό έργο της Ντ. Μουρίκιη), που σώζονται σε εικονογραφημένα χειρόγραφα από τον 10ο αιώνα (*Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄ - Vaticanus* gr. 1613) ως τον 19ο αιώνα (κώδικας Βατοπεδίου 579). Επομένως και στο δεύτερο κεφάλαιο αποδελτιώνεται εξονυχιστικά η υπάρχουσα βιβλιογραφία και πρωτογενείς πηγές.

Στο τρίτο κεφάλαιο και τελευταίο του πρώτου μέρους της μελέτης του, ο Δ. Κ. προβαίνει σε μια διεξοδική καταγραφή της πολύπτυχης εργογραφίας του αγίου Θεοδώρου, δίνοντας μια συνολική εικόνα της. Με τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του αναφέρεται σύντομα στην παιδεία του συγγραφέα, και ως εκ τούτου στις πηγές του, στη γλώσσα και το ύφος του με καίριες παρατηρήσεις

επ' αυτών. Ενδεικτικά αναφέρεται η κατάταξη των έργων του σε διαφορετικό υφολογικό επίπεδο (σύμφωνα με την διάκριση του I. Ševčenko) ανάλογα με το λογοτεχνικό είδος που αυτά υπηρετούν (σελ. 173-174), η ανάδειξη των μαθητών του αγίου Θεοδώρου που ανέλαβαν τη συγκρότηση του corpus της λογοτεχνικής του παραγωγής, καθώς και οι επιδράσεις του έργου του σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Εν συνεχεία ταξινομεί τα έργα με γνώμονα το λογοτεχνικό τους είδος και τη θεματολογία τους σε επτά κατηγορίες (Δογματικά-Αντιρρητικά, Ασκητικά, Κανονικά-Λειτουργικά, Υμνογραφικά, Επιγράμματα, Επιστολές, Απολεσθέντα), εξαιρώντας τα αγιολογικά έργα που αποτελούν αντικείμενο μελέτης του δεύτερου μέρους του βιβλίου. Προλογίζοντας αρχικά καθεμία από αυτές τις κατηγορίες, παραθέτει εν συνεχεία όλες τις γραμματολογικές πληροφορίες καθώς και τις εκδόσεις κάθε έργου χωριστά. Το εγχείρημα αυτό αποτελεί μια επίπονη διαδικασία και έργο μακράς πνοής που συμπληρώνει το κενό της ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας σε καίρια ερευνητικά ζητήματα, καθώς εξετάζονται θέματα είτε χρονολόγησης, δομής-περιεχομένου, λογοτεχνικού είδους, απήχησης και διάδοσης των έργων είτε περιστάσεων συγγραφής ή συγκρότησης τους σε συλλογές. Ενδεικτικά αναφέρεται η ταύτιση του τρίτου *Αντιρρητικού Λόγου κατά εικονομάχων* με τα *Τετράδια*², έργο εντασσόμενο μέχρι την έκδοση του παρόντος βιβλίου στην απολεσθείσα εργογραφία του αγίου Θεοδώρου (σελ. 183-4), εκτίμηση που οδηγεί και σε ακριβέστερη χρονολόγησή του (*terminus ante quem* το 818). Επίσης, για το έργο *Έλεγχος και άνταρροπή τῶν άσεβῶν ποιημάτων* η αξιοποίηση πληροφοριών πρωτογενών πηγών οδηγεί εύστοχα στη χρονολόγησή του, με *terminus ante quem* το 818 και *terminus post quem* το 815 (αν και λανθασμένη η αντιστοίχιση όρων και χρονολογιών της εν λόγω πρότασης, στη σελίδα 187).

Αξιοσημείωτη είναι η διεξοδική αναφορά (σελ. 189-207) στις *Κατηχήσεις*, τα σχετικά με τη χειρόγραφη παράδοσή τους (199 χειρόγραφα - σελ. 192-3), τη χρονολόγησή τους, τις περιστάσεις συγγραφής τους, τη διάδοσή τους σε μοναστικά περιβάλλοντα και της Ιταλίας. Επίσης, η καταχρηστική διττή ονομασία των *Κατηχήσεων* (*Μικρές και Μεγάλες*) ως προϊόν πρωτοβουλίας κυρίως των εκδοτών, οι περιστάσεις εκφώνησής τους, η συγκρότηση σε συλλογή των *Μικρών Κατηχήσεων* ήδη από την εποχή του αγίου Θεοδώρου, καθώς και οι εκδόσεις τους συμπεριλαμβάνονται στα πορίσματα της έρευνάς του Δ. Κ.,

2. Γι' αυτό και το εξαιρεί από τα απολεσθέντα έργα του αγίου Θεοδώρου στην έβδομη κατηγορία.

υποστηριζόμενα από τη σχετική βιβλιογραφία. Στο ζήτημα αμφισβήτησης της πατρότητας του έργου *Σχόλιον εις τὰ μερικὰ Ἀσκητικὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου* ο Δ. Κ. αντιτίθεται, υιοθετώντας την άποψη του Ο. Delouis (σελ. 207). Αξιολογεί θετικά, επίσης, και συναινεί με την άποψη του τελευταίου για τις τρεις εκδοχές της *Διαθήκης*, τη διαμόρφωση της τελικής της μορφής από τον Ναυκράτιο μετά το 826 και την απήχησή της σε μεταγενέστερα Τυπικά ή Διαθήκες (σελ. 211). Από την κατηγορία των κανονικών έργων, σχετικά με την *Ύποτύπωση καταστάσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου* ο Δ. Κ. εύστοχα αξιοποιεί τμήμα του προοιμίου της προς επίρρωση της άποψης ότι αποτελεί προϊόν επεξεργασίας μεταγενέστερης του 826 (σελ. 213). Για το *Περὶ ἐρωτήσεως καὶ τῶν ταύτης διαλύσεων κανόνες* υποστηρίζει εύστοχα ότι έχει συντεθεί μετά την κοίμηση του αγίου Θεοδώρου, ενώ ενισχύει με επιχειρήματα (αξιοποιώντας και μαρτυρία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμιά) τη θεώρηση του *Σχηματολογίου* ως ψευδεπίγραφου έργου (σελ. 220-221). Ιδιαίτερα ενδεδειγμένη είναι και η παρουσίαση του υμνογραφικού έργου του αγίου Θεοδώρου, για το οποίο ο Δ. Κ. επισημαίνει πως χρήζει συστηματικής μελέτης, προκειμένου να επιλυθούν ζητήματα πατρότητας ψευδεπίγραφων ύμνων που φέρονται υπό το όνομά του, αλλά και άλλων ανωνύμων που ενδεχομένως αποτελούν συνθέσεις του. Ως εκ τούτων η παρουσίαση του υμνογραφικού έργου του αγίου Θεοδώρου συμπεριλαμβάνει τριάντα κοντάκια, πέντε κανόνες Τριωδίου, έξι κανόνες Πεντηκοσταρίου, εννέα κανόνες Μηναίων εκ των οποίων ο όγδοος δηλώνεται ανέκδοτος, τρεις κανόνες Θεοτοκαρίου και δύο κανόνες περιστασιακοί εκ των οποίων ο ένας ανέκδοτος, πέντε ειρμούς, σαράντα τριώδια Τριωδίου, τριάντα τέσσερα τριώδια Πεντηκοσταρίου, πέντε τετραώδια, τριάντα δύο στιχηρά ιδιόμελα, τριάντα επτά στιχηρά προσόμοια Τριωδίου, είκοσι πέντε καθίσματα Τριωδίου, είκοσι έξι καθίσματα Πεντηκοσταρίου, ένα κάθισμα Μηναίου και οκτώ αναβαθμούς. Η παρουσίαση των έργων αυτών συνοδεύεται από λεπτομερέστατη καταγραφή των εκδόσεών τους και επισήμανση του τρόπου απόδοσης της πατρότητάς τους είτε βάσει γλωσσικών – υφολογικών τους χαρακτηριστικών (δώδεκα κοντάκια προσγράφονται έτσι στον άγιο Θεόδωρο από τον J. Pitra) είτε φερόμενα ως *ποιήματα Θεοδώρου* στη χειρόγραφη παράδοση (επτά στιχηρά και είκοσι πέντε καθίσματα έχουν εντοπιστεί από τον Σ. Ευστρατιάδη). Αξιοσημείωτη είναι η παράθεση εξωκειμενικών μαρτυριών για την απόδοση στον άγιο Θεόδωρο Στουδίτη μαρτυρία βαρύνουσας σημασίας είναι εκείνη του Νικίτα Στηθάτου, καθώς υπήρξε σπουδίτης μοναχός, αλλά και οι μαρτυρίες συγγραφέων της παλαιολόγιας εποχής με κυριότερο τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, που τους αποδίδει με σιγουριά στον άγιο Θεόδωρο και

με χωροχρονικό προσδιορισμό της συγγραφής τους, στο έργο του «Ἐρμηνεία εἰς τοὺς Ἀναβαθμούς».

Διεξοδικῆς παρουσίας ἐτύχαν ἐπίσης τὰ *Επιγράμματα* καὶ οἱ *Επιστολές* του, που παρουσιάζονται ἐξίσου αναλυτικά, με χρήσιμες γραμματολογικὲς πληροφορίες. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ολοκληρώνεται με ἀναφορὰ στα ἀπολεσθέντα ἔργα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, στὴν καταγραφή των οποίων δε συμπεριλαμβάνονται τὰ *Τετράδια*, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐνῶ κριτικὴ ἀσκείται στὴν χωρὶς ἐπιχειρηματολογία ταύτιση τοῦ ἔργου *Τετράδες* (ἔργο ἀντιτασσόμενο στὸν δεῦτερο γάμο τοῦ Κωνσταντίνου ζ΄) με τὸ *Περὶ τῆς καθόλου οἰκονομίας*. Στὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ὁ Δ. Κ. ἐπιχειρεῖ εὐστοχα τὴν αἰτιολόγηση ἀπώλειας δογματικῶν ἔργων τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ἐστιάζοντας στὴν προσπάθεια θεσμικῶν παραγόντων καὶ ἐν προκειμένῳ Πατριαρχῶν, των Νικηφόρου καὶ Ταρασίου, νὰ ἀποκαταστήσουν τὸν πατριαρχικὸ θεσμὸ με ἐντολή καταστροφῆς ὅλων των ἔργων που ἔθιγαν τὸ κύρος του. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης, ὄντας ἀντισυστημικός, εἶχε καταφέρει πλήγμα με τὴ δριμύεια κριτικῆς του καὶ στὸν πατριαρχικὸ καὶ στὸν αυτοκρατορικὸ θεσμὸ τόσο σε σχέση με τὸ μοιχικὸ σχίσμα ὅσο καὶ σε σχέση με τὴν ἀποδοχὴ τῆς εἰκονομαχίας. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ πατριαρχικὴ ἐντολή θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἐπίπτωση ὄχι μόνον στα δογματικὰ ἔργα ἀλλὰ στὸ σύνολο των ἔργων τοῦ ἁγίου Θεοδώρου που ἔθιγε τοὺς θεσμοὺς ἢ ἄφηνε υπαινικτικὰ σχόλια ἐναντίον τους. Ἐπομένως, ἐκτὸς τῆς ἀπώλειας ἔργων, στὸν ἴδιο παράγοντα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ περιορισμένη χειρόγραφη παράδοση καὶ διάδοση κάποιων ἔργων τοῦ ἁγίου Θεοδώρου με υπαινιγμοὺς ἐναντίον τοῦ πατριαρχικοῦ θεσμοῦ. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἡ ἀποσιώπηση τῆς δράσης τοῦ ἁγίου στους Βίους των πατριαρχῶν Μεθοδίου καὶ Ταρασίου, γιὰ τὴν ὁποία ἐγίνε λόγος στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σελ. 95), ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσχνὴ χειρόγραφη παράδοση (σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ δεῦτερο κεφ. τοῦ Β΄ μέρους, σελ. 442³) γιὰ τὰ τρία ἀγιολογικὰ ἔργα πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου Πλάτωνα, τῆς ὁσίας Θεοκτίστης, καὶ τοῦ ὁσίου Θεοφάνους.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο, πρωτίστως, στους δεκαπέντε ἐγκωμιαστικὸς καὶ ἐπιτάφιους λόγους τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Στουδίτη,

3. Ἐπιχειρηματολογία ἐπὶ τοῦ θέματος στὴ διδακτορικὴ διατριβή: Δ. ΠΕΤΡΟΥΤΑΚΗ, *Ὁ Ἐπιτάφιος Λόγος τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη στὸν Πλάτωνα Σακκουδίου (BHG 1553). Κριτικὴ ἔκδοση, μετάφραση, σχόλια*, Ρέθυμνο 2013, 205-207. Ἡ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν ἰσχνὴ χειρόγραφη παράδοση των ἀφιερωμένων ἔργων στὸν ὁσιο Πλάτωνα καὶ στὴν ὁσία Θεοκτίστη, βρῖσκει ἐφαρμογὴ κατὰ τὴν ἀπόψή μας καὶ στὸ *Εγκώμιο τοῦ ὁσίου Θεοφάνους*, που δὲν ἀναφέρεται στὴν παραπάνω διατριβή.

όπως τιτλοφορούνται. Ωστόσο, όπως έχει προαναφερθεί, η έκδοση των έργων αυτών θα επιλύσει πολλά ανοικτά ερευνητικά ζητήματα και ένα από αυτά είναι και ο επαναπροσδιορισμός του λογοτεχνικού είδους στο οποίο ανήκουν, καθώς συγγράφονται σε μια εποχή νέων λογοτεχνικών τάσεων⁴. Ας σημειωθεί επίσης ότι εκτός από τα δέκαπέντε αμιγώς αγιολογικά έργα, στα Εισαγωγικά του δεύτερου μέρους (στις σελ. 297-301) γίνεται και μια καταγραφή των είκοσι τεσσάρων αγιολογικού ενδιαφέροντος *Κατηχήσεων* του αγίου Θεοδώρου (18 και 6 στη συλλογή των *Μικρῶν Κατηχήσεων* και των *Μεγάλων Κατηχήσεων* αντίστοιχα), οι οποίες ορθῶς δε συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση που έπεται στο 4ο κεφάλαιο, δεδομένου ότι εκτός της συνδρομής τους στη διαμόρφωση του σπουδαιτικού εορτολογίου με την προσθήκη και εορτών εικονολατρῶν αγίων, δεν μπορούν να ενταχθούν στο αγιολογικό λογοτεχνικό είδος. Μετά από τις παρατηρήσεις αυτές και επανερχόμενοι στο θέμα του υπό εξέταση τμήματος του βιβλίου, οφείλουμε να του αναγνωρίσουμε ότι αποτελεί εκτός από τον κύριο ερευνητικό στόχο αυτής της μελέτης και μια πολύ επίπονη προσπάθεια: α) καταγραφής της χειρόγραφης παράδοσης των έργων αυτών, αναγκαίας όπως την χαρακτηρίζει εύστοχα ο Δ. Κ. και για το ζήτημα πατρότητας των έργων, β) παρατηρήσεων σχετικά με τη διάδοση των αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου και την ένταξή τους σε ομιλητικές και αγιολογικές συλλογές, γ) παρουσίασης της εκδοτικής τους ιστορίας από τα πρώιμα χρόνια ως τη σύγχρονη εποχή και δ) μιας διεξοδικότατης ιστορικής – γραμματολογικής ανάλυσης του κάθε αγιολογικού έργου, η οποία οδηγεί και σε πορίσματα περί γνησιότητας τριών έργων που προσγράφονται στον άγιο Θεόδωρο Στουδίτη (για τα οποία γίνεται λόγος στην παράγραφο για το τέταρτο κεφάλαιο).

Στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 303-435) ο Δ. Κ. παρουσιάζει τα αποτελέσματα ενός δύσκολου εγχειρήματος: της καταγραφής όλων των χειρογράφων που παραδίδουν τα αγιολογικά έργα του αγίου Θεοδώρου Στουδίτη, καθώς η Πανηγυρική του *βίβλος* δεν παραδίδεται ολόκληρη σε κανένα κώδικα, εκτός από μια προσπάθεια που φαίνεται να υποκρύπτεται στον *Parisinus* gr. 755,

4. Κυρίως με τους όρους «εγκώμιο» ή «επιτάφιος λόγος» αναφέρονται τα έργα στη χειρόγραφη παράδοση, αλλά η έκδοση και μελέτη τους ενδέχεται να διαφοροποιήσει κάπως την ένταξή τους σε λογοτεχνικό είδος, όπως π.χ. ο *Επιτάφιος Λόγος* στον όσιο Πλάτωνα (που μετά την έκδοσή του και την ανάδειξη στοιχείων περαιτέρω επεξεργασίας από τον ίδιο τον άγιο Θεόδωρο μπορεί να ενταχθεί στην «*πολύπτυχη*» *Βιογραφία* που καλλιεργείται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο σύμφωνα με πολλούς ερευνητές. Βλ. σχετικά, ΠΕΤΡΟΥΓΙΑΚΗ, *Ο Επιτάφιος Λόγος*, 162, υποσ. 727 (Rydén, Kazhdan, Efthymiades κ.ά.).

όπου παραδίδονται πέντε από τα επιβεβαιωμένα δέκα πέντε αγιολογικά του έργα. Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται οι περιγραφές διακοσίων πενήντα τριών χειρογράφων, που διασώζουν έργα του αγίου Θεοδώρου. Μόνο το 15% περίπου των διακοσίων πενήντα τριών τίτλων χειρογράφων φέρουν δύο αστερίσκους, οι οποίοι δηλώνουν ότι αυτοί οι μάρτυρες της αγιολογικής παραγωγής του συγγραφέα μελετήθηκαν βάσει καταλόγων και σχετικής βιβλιογραφίας, ενώ η πλειονότητα του 85% των χειρογράφων (που φέρουν έναν αστερίσκο) μελετήθηκε και περιγράφεται βάσει αυτοψίας ή των ίδιων των κωδίκων ή μικροταινιών τους. Η περιγραφή κάθε χειρογράφου περιλαμβάνει κλασική παλαιογραφικού τύπου παρουσίαση, ανάλυση περιεχομένου, αριθμό παραδιδόμενων έργων, ειδολογική κατάταξη σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του A. Ehrhard και επιπρόσθετα: τον αριθμό των συμπεριλαμβανομένων αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου με τον τίτλο τους (εφόσον υπάρχει), τα φύλλα όπου παραδίδονται και, τέλος, τη σχετική βιβλιογραφία για κάθε χειρόγραφο. Ενδεικτική της επίπονης προσπάθειας που έχει καταβληθεί από τον Δ. Κ. και των αυτοψιών που έχει πραγματοποιήσει είναι ότι σε αρκετές περιπτώσεις σιωπηρά διορθώνεται ο αριθμός των παραδιδόμενων έργων ενός κώδικα (σε σχέση με εκείνον που δηλώνεται σε έγκυρες βάσεις δεδομένων) ή η απόκλιση στον αριθμό των φύλλων που παραδίδεται ένα έργο. Ως παράδειγμα αναφέρεται η περιγραφή για τον κώδικα του Αγίου Όρους από το Πρωτάτο με αρ. 90 (317), όπου υπό το όνομα του Ιωάννη Δαμασκηνού παραδίδεται το *Ἐγκώμιον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Στουδίτη εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου* (BHG 1112), στα φύλλα 53-61 σύμφωνα με την αυτοψία του Δ. Κ., ενώ η βάση δεδομένων του IRHT (<https://pinakes.irht.cnrs.fr/>) το αναφέρει ως περιεχόμενο των φύλλων 53-60. Σε αρκετές επίσης περιπτώσεις ο αριθμός έργων που δίνει η ίδια βάση δεδομένων δε συμφωνεί με τον αριθμό που δίνεται στην περιγραφή του Δ. Κ. μετά από την αυτοψία κωδίκων. Στην περιγραφή του εντάσσονται και κώδικες των οποίων η περιγραφή δεν υφίσταται στην προαναφερόμενη βάση και απλώς παραπέμπει στο εν λόγω βιβλίο (π.χ. ο κώδικας Κουτλουμουσίου 656 / <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/26684/>).

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Β΄ μέρους διερευνάται ο αριθμός των χειρογράφων και η διάδοση της αγιολογικής παραγωγής του αγίου Θεοδώρου μέσω αγιολογικών ή ομιλητικών συλλογών. Μια σειρά παραγόντων της ευρείας απήχησης κάποιων έργων συνιστούν ο ρόλος του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της μονής των Στουδίου και πιο συγκεκριμένα στη συγκρότηση μηνολογίων, η συμπερίληψη κάποιων έργων σε αυτοκρατορικά μηνολόγια ή Τυπικά σημαντικών μονών, αλλά ακόμα και σε συλλογή λατινικών μεταφράσεων στα τέλη

του 9ου αιώνα (Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος). Εύστοχα, επίσης, επισημαίνεται ότι κάποια εγκωμιαστικά έργα του αγίου Θεοδώρου έτυχαν ευρύτερης διάδοσης, γιατί πληρώντας τα κριτήρια του είδους εντάχθηκαν πρώιμα στο λειτουργικό τυπικό και συμπεριλήφθηκαν νωρίς στις σχετικές συλλογές. (όπως π.χ. το *Εγκώμιον εις τὸν Εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἢ εἰς τὴν ἀποτομὴν τῆς κάρρας τοῦ Τιμίου Προδρόμου* – σελ. 441). Έτσι, παρά την επικράτηση από τα τέλη του 9ου αιώνα διακεκριμένων συγγραφέων, τα έργα του αγίου Θεοδώρου εξακολουθούσαν να εισάγονται σε συλλογές της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου αλλά και της Τουρκοκρατίας, ενώ σώζονται και δημόδεις μεταφράσεις έργων του (π.χ. το *Εγκώμιο στον ευαγγελιστή Ιωάννη*- στα χειρόγραφα Κουτλουμουσίου 659 και 765, Σκήτης του Αγίου Δημητρίου 34 και της Καλύβης του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου 1). Οι πίνακες Α και Β που παραθέτει ο Δ. Κ. στις σελίδες 443-445 αποτυπώνουν αντίστοιχα: α) την αυξητική τάση συμπεριλήψης αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου σε χειρόγραφα από τον 9ο ως τον 20ό αιώνα με κορύφωση στη χειρόγραφη παράδοση της περιόδου από τον 14ο έως και τον 16ο αιώνα, οπότε και παρατηρείται πτωτική τάση και β) τη συχνότητα εισαγωγής των αγιολογικών εγκωμίων και λόγων του αγίου Θεοδώρου σε αγιολογικές / ομιλητικές συλλογές από τον 9ο ως τον 20ό αιώνα, με κυρίαρχη θέση σε συλλογές της προαναφερόμενης περιόδου, δηλαδή από τον 14ο έως και τον 16ο αιώνα, παρά το γεγονός ότι από τα τέλη του 9ου αιώνα η ομιλητική παραγωγή αυξάνεται και εκπροσωπείται από σπουδαιότερους συγγραφείς (σελ. 439).

Αντίθετα, άλλα έργα δεν έτυχαν της ίδιας διάδοσης, δεδομένης της παγίωσης στις συλλογές ομιλιών προγενέστερων καταξιωμένων συγγραφέων ή των Πατέρων της Εκκλησίας (σύμφωνα με τον 19ο κανόνα της εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου). Επίσης λόγω κάποιων ευρέως διαδεδομένων αγιολογικών έργων μεταγενέστερων συγγραφέων, που επικάλυψαν τα αντίστοιχα θέματα έργων του αγίου Θεοδώρου, αλλά και εξαιτίας της περιορισμένης λειτουργικής μνήμης κάποιων σπουδαίων αγίων⁵. Ωστόσο, εύλογα αναφέρεται ότι η μη ένταξη κάποιων έργων του αγίου Θεοδώρου σε συλλογές δεν αποτελεί απαραίτητα στοιχείο μειωμένης απήχησης, καθώς έργα καταξιωμένων συγγραφέων του 10ου αιώνα επιβίωσαν σε μεμονωμένες χειρόγραφες συλλογές, ενώ τα έργα του αγίου Θεοδώρου δεν είχαν την ίδια τύχη, δεδομένου ότι η συγκρότηση συλλογών σχετίζεται και με τοπικιστικά και με υποκειμενικά

5. Για το θέμα αυτό των αφιερωμένων έργων στους οσίους Πλάτωνα και Θεοκτίστη βλ. σελ. 300 και υποσ. 3.

κριτήρια. Έτσι, ο πίνακας Γ' (σελ. 446-7) αποτυπώνει την εικόνα της συντριπτικής πλειονότητας των χειρόγραφων συλλογών να συμπεριλαμβάνουν με κατιούσα πορεία, δηλαδή από τον μεγαλύτερο αριθμό χειρογράφων προς τον μικρότερο, από ένα ως πέντε χειρόγραφα αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου. Στο ίδιο κεφάλαιο ο Δ. Κ. ολοκληρώνει τη συστηματική έρευνα της χειρόγραφης παράδοσης του αγιολογικού corpus του αγίου Θεοδώρου με την ταξινόμηση όλων αυτών των αγιολογικών χειρογράφων στα διάφορα είδη των αγιολογικών και ομιλητικών συλλογών (ως επί το πλείστον σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του A. Ehrhard). Εκτός από την παρουσίαση και την ανάλυση των 6 βασικών κατηγοριών αυτών των συλλογών (Προμεταφραστικές, Μεταμεταφραστικές, Μη-μηνολογιακές, Ειδικές, Ύμναγιολογικές⁶ και Σύμμεικτες), των υποκατηγοριών και των τύπων τους με αναφορά των αγιολογικών χειρογράφων που εμπίπτουν σε κάθε κατηγοριοποίηση, προχωρά και στη σύνταξη δεκατριών πινάκων (σελ. 468-479). Ωστόσο η διαχείριση και η κατάταξη αυτού του τεράστιου σε όγκο υλικού οδήγησε και σε κάποια λάθη ή παραλείψεις, γεγονός απόλυτα κατανοητό, που δε μειώνει τη μεγάλη προσφορά και αυτού του κεφαλαίου στην έρευνα και τη μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης και της διάδοσης των δεκαπέντε αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου Στουδίτη, γεγονός που αναδεικνύουν οι πίνακες. Ενδεικτικά επισημαίνεται ότι στην κατηγορία των *παλαιών εὐαγγελιστῶν* για το ήμισυ του εκκλησιαστικού έτους και πιο συγκεκριμένα στον τύπο Γ' (κείμενα για εορτές από 8 Σεπτεμβρίου έως την εορτή της Υπαπαντής και κατόπιν της Μεγάλης Τεσσαρακοστής - σελ. 454) εντάσσεται ο κώδικας *Parisinus gr. 1197*, ενώ στο οικείο κεφάλαιο της περιγραφής του (σελ. 424) δηλώνεται ορθώς ότι αποτελεί *Πανηγυρικὸν* της περιόδου Απριλίου-Αυγούστου. Επίσης, η υποκατηγορία *Πανηγυρικὰ Βατοπεδίου* του πίνακα ΣΤ' (που αφορά τις μετα-μεταφραστικές συλλογές III - σελ. 473) δεν αναφέρεται στην αντίστοιχη κατηγορία (σελ. 460). Στον πίνακα ΙΒ' συμπεριλαμβάνονται οι κώδικες *Vaticanus gr. 1517* και *Barberinianus gr. 533* που δεν αναφέρονται στην παρουσίαση των *Ύμναγιολογικῶν* (σελ. 466-67). Πιο απλά λάθη (πιθανόν τυπογραφικά) αποτελούν οι αναφορές τύπων συλλογών: στον πίνακα Α' (σελ. 468-κάθετη στήλη) στην υποκατηγορία *Εξαμηνιαίες συλλογές* αντί των τύπων Α' και Γ' για τους κώδικες *Parisinus gr. 1470* και *Bodleianus Barroccianus 174* αντίστοιχα (σύμφωνα με την παρουσίαση της σελ. 450) αναγράφεται τύπος

6. Για την κατηγορία αυτή προτιμητέος θα ήταν ο όρος *Ύμνοαγιογραφικές συλλογές* ή *Συλλογές ύμνων - εγκωμίων*.

Β' και στα δύο κελιά του πίνακα. Επίσης, στον πίνακα Ζ' (σελ. 474 - κάθετη στήλη) στην υποκατηγορία Πανηγυρικά δύο τόμων αντί του τύπος Γ' (σύμφωνα με την παρουσίαση της σελ. 462) αναγράφεται τύπος Β'.

Στο τρίτο κεφάλαιο του Β' μέρους του βιβλίου ο Δ. Κ. παραθέτει σε ένα μικρής έκτασης κείμενο μερικών σελίδων (481-489) το σημαντικό πόρισμα της αποδελτίωσης της υπάρχουσας βιβλιογραφίας για την εκδοτική ιστορία των δεκαπέντε αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου. Επισημαίνεται ότι η πλειονότητα των έργων αυτών χρήζει σύγχρονης έκδοσης, που θα βασίζεται σε όλους τους μάρτυρες της χειρόγραφης παράδοσης, υλικό που παρέχεται πλέον συγκεντρωμένο στο παρόν βιβλίο. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά σε λατινικές μεταφράσεις κάποιων από τα δεκαπέντε αγιολογικά έργα και μάλιστα πρώιμες αλλά και στις εκδόσεις άλλων στη δημόδη ελληνική.

Το τέταρτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην εκτενή ιστορική - γραμματολογική ανάλυση των δεκαπέντε γνήσιων αγιολογικών έργων του αγίου Θεοδώρου, με τη σειρά που έχουν ήδη παρουσιαστεί στα Εισαγωγικά του Β' μέρους (σελ. 296), εκτός μιας μικρής απόκλισης, που αναφέρεται σε επόμενη παράγραφο.

Η ανάλυση όλων των έργων περιλαμβάνει σταθερά τις παρακάτω ενότητες: αρχοτέλειες, χειρόγραφη παράδοση, εκδόσεις, περιστατικά συγγραφής και χρονολόγηση (η χρονολόγηση λείπει από το δέκατο πέμπτο έργο), δομή και περιεχόμενο. Κατά περίπτωση όμως στην ανάλυση κάποιων έργων προστίθενται επιπλέον ενότητες, όπως: Πηγές και προγενέστερη παράδοση (σε επτά έργα), θέση στην ομιλητική/ αγιολογική παράδοση και προγενέστερη παράδοση (σε πέντε έργα, ενδεικτικά στη σελ. 573 το θέμα της πρόσληψης του *Ἐγκώμιον ἢ εἰς ἀπόστολον Βαρθολομαῖον* ή στη σελ. 585, η προγενέστερη παράδοση στο *Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀποτομὴν τῆς κάρας τοῦ Τιμίου Προδρόμου*). Στην ανάλυση του *εγκωμίου στο Γενέσιο της Θεοτόκου* (σελ. 491), που πειστικά προσγράφεται στον άγιο Θεόδωρο προστίθεται η ενότητα της πατρότητας, ενώ πατρότητα-εορτολογικό πλαίσιο συγγραφής επιγράφεται η επιπλέον ενότητα στο εγκώμιο στην *α' και β' εὔρεση τῆς κάρας τοῦ τιμίου Προδρόμου* (σελ. 524), όπου ο Δ. Κ. επικαλούμενος βιβλιογραφικά αλλά και πρωτογενή στοιχεία και επιχειρηματολογώντας υπέρ της πατρότητας με νέο στοιχείο τις ενδείξεις στη χειρόγραφη παράδοση του έργου, αίρει τις όποιες αμφισβητήσεις. Η ενότητα μορφή - πηγές - μέθοδος απαντά στο *εγκώμιο στον όσιο Αρσένιο τον αναχωρητή* (σελ. 543), όπου παρατίθενται και αποσπάσματα των πηγών σε συγκριτική μελέτη με το προς ανάλυση κείμενο, ενώ η ενότητα λατινική μετάφραση προστίθεται στην παρουσίαση του *εγκωμίου*

στον απόστολο Βαρθολομαίο, (σελ. 577). Τα περιστατικά συγγραφής - μορφή - πηγές εντάσσεται στην ανάλυση του έργου *Προοίμιο στον Κατηχητικό Λόγο του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στην Κυριακή του Πάσχα* (σελ. 596), όπου αναφέρεται ο ερασιμικός δύο θεωρούμενων ψευδοχρυσοστομικών κειμένων στον Λόγο, με την επισήμανση ότι το δεύτερο από αυτά έχει αγνοηθεί από την έρευνα, ενώ χρήζει επανεξέτασης και η πατρότητά τους. Στο πλαίσιο της ανάλυσης αυτής ο Δ. Κ. παρουσιάζει ευκρινέστερα και συστηματικά τις διάσπαρτες βιβλιογραφικές πληροφορίες και αναδεικνύει και άλλα σημαντικά ζητήματα, όπως του ύφους, της χρήσης παράλληλων λογοτεχνικών μοτίβων ή λεκτικών τρόπων, που είθισται να χρησιμοποιεί και σε μη αγιολογικά έργα του ο συγγραφέας ή αντλεί από άλλους συγγραφείς (σελ. 528 ή 534 ή 571-3). Επισημαίνεται επίσης το εύρος της επίδρασης των έργων του αγίου Θεοδώρου στη μεταγενέστερη αγιολογική γραμματεία (σελ. 536 ή 592), η ανάγκη έκδοσης των ανέκδοτων έργων του (σελ. 513, ενδεικτική η αναφορά στον ανέκδοτο *Λόγο στην πρό του Χριστού Γεννήσεως*, ο οποίος διαφέρει στο περιεχόμενο ως προς τον αριθμό των αναφερόμενων Προπατόρων σε σχέση με άλλους λόγους που πραγματεύονται το ίδιο θέμα). Επιπρόσθετα τονίζεται για την πλειονότητα των έργων ότι χρήζουν σύγχρονης έκδοσης. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση τριών αμφιβαλλόμενων έργων του αγίου Θεοδώρου, για τα οποία εγείρονται ζητήματα πατρότητας. Και γι' αυτά ο Δ. Κ. παραθέτει τις αρχοτέλειές τους, τη χειρόγραφη παράδοση, τις εκδόσεις τους και προσκομίζοντας νέα στοιχεία κατατάσσει τα δύο εξ αυτών στα νόθα έργα της εργογραφίας του. Πρόκειται για το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν σύναξιν τῶν Ἀρχαγγέλων* και στις *τρεις εὐρέσεις τῆς κάρας του Τιμίου Προδροῦμου*. Με την ανάλυση αυτών των αμφιβαλλομένων - νόθων έργων ολοκληρώνεται η μελέτη του Δ. Κ. με θετικότερο πρόσημο.

Διατρέχοντας όλο το βιβλίο και τα κεφάλαιά του εκτός από το σημαντικό περιεχόμενό του, το οποίο παρουσιάστηκε συνοπτικά και όσο επέτρεπε η παρούσα συνθήκη, το ύφος και η δομή του έργου αποτελούν ακόμη δύο επιτυχείς επιλογές του συγγραφέα του. Στα θετικά συγκαταλέγεται επίσης η διαχείριση της εκτενούς βιβλιογραφίας με τη χρήση συντομογράφησης των έργων της, οι οποίες δηλώνονται εξ αρχής. Δεδομένου του μεγάλου όγκου της βιβλιογραφίας, εκτός του διαχωρισμού της σε ελληνόφωνη και ξενόγλωσση, θα ήταν ευκαία και η διάκριση σε πρωτογενείς πηγές και δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Επίσης, να αναφέρουμε ότι το έργο *NPB*, που χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον συντετμημένο αλλά και, ενίοτε, σε πλήρη μορφή (σελ. 596, 598) προς δήλωση εκδόσεων, δε συμπεριλαμβάνεται ούτε στις συντημήσεις ούτε στο κύριο σώμα της

βιβλιογραφίας. Εκτός κάποιων προαναφερθεισών εσφαλμένων διατυπώσεων (σελ. 2, 4 και 10) επισημαίνονται και τα εξής: Εκ παραδρομής αναφέρεται η κατάταξη BHG 112 αντί 1112 για το *εγκώμιο στη Γένεση της Θεοτόκου* (σελ. 296). Επιπλέον, παρατηρήθηκε μια ανακολουθία στην αρίθμηση 11 και 12, που φέρουν αντίστοιχα τα *Ἐγκώμια εἰς τὸν ἀπόστολον Βαρθολομαῖον* (BHG 230) και *εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου* (BHG 1157) στα Εισαγωγικά του Β' μέρους (σελ. 296) σε σχέση με την αύξουσα σειρά τους στο τέταρτο κεφάλαιο, όπου τοποθετούνται με αντίστροφη αρίθμηση (σελ. 559 και 565). Ανακολουθία παρατηρείται και ως προς τους τίτλους κάποιων έργων σε σχέση με την τιτλοφόρησή τους στη σελίδα 296 και σε εκείνη της ανάλυσής τους στο τέταρτο κεφάλαιο. Πιο συγκεκριμένα το τρίτο έργο τιτλοφορείται *Ἐγκώμιον* στη σελ. 296, αλλά *Λόγος στην Κυριακή πρὸ τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως* στη σελ. 513. Το τέταρτο έργο τιτλοφορείται *Ἐπιτάφιος* στη σελ. 296, αλλά *Ἐπιτάφιος-Κατήχησις εἰς τὴν ὁσίαν Θεοκτίστην* στη σελ. 515. Το έκτο έργο τιτλοφορείται *Εγκώμιο στην πρώτη και δεύτερη εύρεση της κάρας του τιμίου Προδρόμου* στη σελ. 296, αλλά *Ἐγκώμιον εἰς τὴν εὔρεσιν τῆς κάρας τοῦ Τιμίου Προδρόμου* στη σελ. 523. Το δέκατο πέμπτο έργο τιτλοφορείται *Λόγος στο Ἅγιο Πάσχα* στη σελ. 296, αλλά *Προοίμιο εἰς τὸν Κατηχητικὸν λόγον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυστόμου εἰς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα* στη σελ. 595, τίτλος που εκ της έρευνας του Δ. Κ. ίσως θα έπρεπε να αλλάξει ως *Προοίμιον εἰς τοὺς Κατηχητικὸς λόγους*, εφόσον ενσωματώνει δύο λόγους (CPG 4605, CPG 4526).

Η εκτύπωση και η επιμέλεια έκδοσης του κειμένου συμπεριλαμβάνονται στα θετικά του βιβλίου, αν και κάποια παροράματα ή αβλεψίες, που πάντοτε λανθάνουν της προσοχής, υπέπεσαν στην αντίληψή μας (π.χ. *συμτιμήσεις* αντί *συντιμήσεις* - σελ. 19, η επικεφαλίδα *Ἕμνολογικὰ* της σελ. 223 αριθμείται ως πέμπτη κατηγορία έργων αντί τέταρτης, αρίθμηση που αποδίδεται εκ παραδρομής στη επικεφαλίδα *Ἐπιγράμματα* της σελ. 269, χρήση του άρθρου *τοῦ* αντί του *κτητικού του* στη σελ. 275 [στη δεύτερη σειρά της ενότητας β. *Ἐπιγράμματα κατὰ εἰκονομάχων*], *προσέγαψε* αντί του *προσέγραψε* στη σελ. 278 τέταρτη σειρά).

Τέλος, συγκινητική και ενδεικτική του ήθους του συγγραφέα, η αφιέρωση του βιβλίου στον δάσκαλο και μέντορά του, Συμεών Α. Πασχαλίδη, κατά το πρότυπο του αγίου Θεοδώρου του Στουδίτη στον δικό του πνευματικό καθοδηγητή και δάσκαλο, όσιο Πλάτωνα.

Το βιβλίο του Δ. Κ. έρχεται να προστεθεί στη μακρά λίστα μελετών γύρω από τη ζωή και το έργο του αγίου Θεοδώρου Στουδίτη, αλλά δεν αποτελεί απλώς μια ακόμη προσθήκη. Αξιοποιεί στο μέγιστο βαθμό τόσο την προϋπάρχουσα

βιβλιογραφία, παλαιότερη και σύγχρονη, όσο και πληροφορίες πρωτογενών πηγών που αποδελτιώνονται και διασταυρώνονται διεξοδικά. Και μόνο το εύρος της βιβλιογραφίας και των βιβλιογραφικών πληροφοριών αν αξιοποιήσει ένας ερευνητής αυτής της περιόδου για ζητήματα θεολογίας, αγιολογίας, εκκλησιαστικής ιστορίας και ενδεχομένως λειτουργικής παράδοσης, θα έχει προσπελάσει ένα επίπονο αρχικό στάδιο έρευνας⁷. Παρά τη συμβολή και το κύρος του Θεοδώρου Στουδίτη στις εξελίξεις της εποχής του, ένα μεγάλο τμήμα του έργου του δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, παραμένει ανέκδοτο ή χρήζει σύγχρονης έκδοσης. Επομένως, η επίπονη προσπάθεια του Δ. Κ. αποτελεί ένα πολύτιμο οδηγό για την εργογραφία του αγίου Θεοδώρου Στουδίτη. Οι ενδιαφερόμενοι έχουν πλέον στη διάθεσή τους μια συστηματική μελέτη των πορισμάτων της έρευνας και της βιβλιογραφίας, παλαιότερης και σύγχρονης, σε συνδυασμό με την επανεκτίμηση ή ανάδειξη νέων δεδομένων των πρωτογενών πηγών. Η μεγαλύτερη προσφορά του βιβλίου του κ. Δημοσθένη Κακλαμάνου είναι ότι οι ερευνητές της εργογραφίας του αγίου Θεοδώρου Στουδίτη, και κυρίως της αγιολογικής παραγωγής του, έχουν στη διάθεσή τους ένα βιβλίο αναφοράς που τους προσφέρει πλούσιο και συγκεντρωμένο υλικό, το οποίο θα αποτελέσει το έναυσμα για διερεύνηση ανοικτών ζητημάτων που χρήζουν περαιτέρω έρευνας, απαντώντας στις προκλήσεις ολοκλήρωσης του συγγραφικού προφίλ του κορυφαίου συγγραφέα της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΕΤΡΟΥΓΑΚΗ-ΚΑΛΑΪΤΖΑΝΤΩΝΑΚΗ
 Εργαστήριο Παλαιογραφίας
 Τμήμα Φιλολογίας
 Πανεπιστήμιο Κρήτης

7. Σε σχέση φυσικά με το ιστορικό πλαίσιο ένταξης της ζωής και του έργου του αγίου Θεοδώρου, δε θα ήταν δυνατόν να εξαντληθεί η βιβλιογραφία της περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο ιστορικός της περιόδου της Εικονομαχίας δε θα παρέλειπε π.χ. με την αναφορά της βεβήλωσης της εικόνας του Χριστού στη Χαλκή Πύλη επί Λέοντος Ε΄ (σελ. 124, υποσ. 286) και όχι επί Γ΄, να παραθέσει το σημαντικό άρθρο της Μ.-F. AUZÉPY *La Destruction de l'icône du Christe de la Chalce par Leon III: Propagande ou realité ?*, *Byz.* 60 (1990), 445-492 [ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *L'histoire des Iconoclastes* [Bilans de recherche, 2], Paris: Association des Amies du Centre d'histoire et civilisation de Byzance 2007, 45-57.